

(ב) המספרים ט"ו, ט"ז ושם שמים

המעייין בספרים הנדפסים כיום, יראה כי את עמוד חמישה עשר או את סימן חמישה עשר, אין מציינים בצורה: עמוד י"ה, או: סימן י"ה, שזו הצורה הפשוטה והמתבקשת, אלא במקום זאת כותבים: עמוד טו, או: סימן טו. יש גם שאינם כותבים: י"ו, אלא במקומו כותבים: טז. נעמוד עתה על השינוי הראשון.

ברור ששינוי זה נעשה כדי לא להדפיס שתי אותיות היוצרות את אחד משמותיו של ה'. לאמור, המדפיסים נמנעו מלהדפיס אותיות היוצרות שם שמים, אם הדפסתן נועדה לשימושים אחרים, שאינם של קודש. נכון הוא שהצירוף יה במקרה זה אין לו כל קשר עם שם שמים, אלא הכוונה היא רק לערך המספרי של האותיות, אבל בכל זאת המדפיסים נמנעו מכך. נהוג זה מצוי גם בתקופה שלפני הדפוס, ללמדך שזה נהוג קדום, ונדון בזה לקמן.

לגבי הימנעות מכתובה של ט"ו מצאנו כן בדברי ר' יוסף יוזפא האן נויראלינגן:²⁸³

אין לכתוב שם באגרת וכן אלקים רק בד' או בק' במקום ה', שלא יבא לידי בזיון. ואפילו שלום יש נזהרין שלא לגמרו רק שלו' בנקודה על הו', שלחן ערוך סוף סימן רע"ו בשם מהרי"ל. מפני זה רגילין העולם לכתוב במנין חשבונם ט"ו ולא י"ה.

כך מצאנו גם אצל ר' שלמה מולכו:²⁸⁴

ודע כי תשעה אותיות ראשונות כנגד זכר הם ותשעה שניות כנגד נקבה, להודיענו כי נשמת האדם נחלקת בין האדם ובין אשתו, כמו שאמרו רבותינו ז"ל דו²⁸⁵ פרצופין ברא אותו להודיעך כי עם דו שעולה עשרה הקב"ה נתן צורה לזכר ולנקבה עם נשמה אח' לבד שהיא רמוזה ביו"ד. ואם תאמר היה לו לכתוב ביו"ד שהיא עשרה ולא דו, עשה זה כדי שלא לכתוב יו"ד שהוא שמו של הקב"ה לכך כתב דו, לרמוז למניין עשרה, כמו שאנו כותבין ט"ו כדי שלא לכתוב שם י"ה, כך בכאן כתב עשרה בלשון דו.

גם ר' משה צבי לנדא התייחס לכך:²⁸⁶

נראה דהוא הדין שם י"ה אסור ג"כ להשתמש בו, שהרי אינו משתמש חול, ובאמת נזהרו הפוסקים, ובמקום י"ה נרשם בכל מקום ט"ו, כדי שלא להשתמש בשם י"ה למספר. (ומה שציינו ט"ז במקום י"ו נראה משום דהוא לשון צווחה, ועל כן הפכוהו לטובה).

283 יוסף אומץ, פראקנפורט ע"נ מאין, תרפ"ח, עמ' 279. חיבור הספר נסתיים בשנת ש"ע, ראה בהקדמה על תולדות המחבר, עמ' VII.

284 ספר המפואר פר' בראשית, אמשטרדם, תס"ט, דף ז ע"ב (ורשא, תרמ"ד, ו ע"ג).

285 בפרוס ורשא נשמטה מלה זו בטעות. וכוונתו לברכות סא ע"א: דו פרצופין ברא הקב"ה באדם הראשון.

286 שלחן מלכים, ברגסס, תרצ"א, הלכות קדושת השם, סי' יג ס"ח, הערה ט, דף קפא ע"ב.

אנו רואים, וכפי שכבר אמרנו לעיל, שיש להימנע גם מלכתוב את המספר י"ו, ועל כך נדון לקמן. עתה נדון במספר ט"ו ובדרך כתיבתו במשך הדורות.

1. דברי החוקרים

נשאלת השאלה מתי החלו לכתוב את המספר 15 בצורה: ט"ו, במקום הצורה הפשוטה והמתבקשת מאליה: י"ה. למיטב ידיעתי מצאנו רק מחקר אחד קצר בנידון זה מאת החוקר נסטלה, שסוכם בקצרה בעברית,²⁸⁷ ואכתוב בזה את עיקרי דבריו בקצרה.

פרופ' נסטלה סבור כי אוריגנס, מאבות הכנסיה הנוצרית שפעל במאה השלישית במצרים ובארץ ישראל, כתב באחד מחיבוריו²⁸⁸ את המספר 15, בצורה שונה מהמקובל גם בימיו. יש לדעת ששיטת הכתיבה של מספרים הנהוגה אצל אוריגנס, אינה השיטה העשרונית הנהוגה כיום, שבה יש רק עשר ספרות, ומיקום הספרה קובע את ערכה. בשיטה הקדומה שבה משתמשים בספרות רומיות, הרי שלספרות אלו יש ערך קבוע, ולכן ניתן לכתוב את המספר 15 בצורות שונות.²⁸⁹ לדעת נסטלה, אוריגנס כתב את המספר 15 כצירוף של הסיפרה VI (=6) והסיפרה IX (=9), לאמור: IXVI. הכתיבה המקבילה לכך בעברית היא: ט"ו. הרי לנו כי כך כתבו כבר בזמנו של אוריגנס.

ברם, דברי נסטלה מוקשים מאוד. בדברי אוריגנס שלפנינו לא נכתב כלל המספר 15. אלא בדבריו כפי שהם לפנינו יש קשיים מסויימים, לכן הציע נסטלה להגיה את דבריו ולכתוב את המספר 15 בצורה שהוא הציע, ובכך יתיישבו הקשיים. אבל נסטלה עצמו ציין לחוקרים שיישבו את דברי אוריגנס באופנים אחרים, אלא שלדעתו הצעתו היא הנכונה מכולם. נמצא שאין הכרח לקבל את דבריו. זאת ועוד. אוריגנס כתב שם דברים משל עצמו, הקשורים אמנם עם המקרא, אבל לא סביר שבכותבו ביוונית שהיא שפתו, הוא יושפע מדרך כתיבה הנהוגה בעברית.

נסטלה כתב בהמשך דבריו, כי פרט להשערתו זו, הוא לא מצא בספרי הדקדוק תשובה לשאלה מתי החלו להשתמש בצורה ט"ו. פרופ' שטראק כתב לו, כי בכתבי המסורה מצויה הצורה י"ה וגם הצורה ה"י. כן ציין, כי בקטלוגים של כתבי יד עבריים רשומים כמה כתבי יד שבתאריך כתיבתם נמצאת הצורה ט"ו. כמו כן במצבות ממקומות שונים, שהקדומה שבהן היא מהעיר וורמייזא משנת 1143 נמצאת הצורה ט"ו. עד כאן דבריו.

כיום יש נגישות רבה מאוד לכתבי יד, הן על ידי צילומים שנתפרסמו כספרים, והן באתרי אינטרנט, וגם יש בידינו חומר רב יותר משהיה בזמנו. נבדוק אפוא שאלה לזו לאור

287 ראה: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 4 (1884), pp. 249-250. דבריו סוכמו בקצרה בידי ח' לשם, מחקרים ועיונים, בהלכה, באגדה, בספרות ובפולקלור, תל אביב, תשל"ז, עמ' 330.

288 אוריגנס כתב שם, כי אם נשוה את ספר איוב המקראי לתרגום השבעים, אזי נראה שלעתים יש בתרגום חסרון של 14, 19, 16 מלים. החוקרים נתקשו בסדר הלא הגיוני של המספרים שכתב אוריגנס. לדעת נסטלה, במקום המספר 19 היה כתוב במקור המספר 15, ואזי סדר המספרים מיושב. אלא שהמספר המקורי 15 נכתב בצורה מיוחדת וכפי שהסברנו בפנים.

289 כך גם בעברית, כאשר האותיות משמשות כספרות, ולכן את המספר 15 ניתן לכתוב גם בצורה של: זח. ובצורות בעלות שלוש אותיות כגון: אדי, בגי, אהט, בדט, ועוד ועוד.

הנתונים הנמצאים בידינו כיום. אכן לא אסקור את כל הנתונים, ולצורכנו די לנו בחלק מהם.

2. ממצאים בכתבי יד של המסורה

נסטלה נסתייע בכתבי יד של המסורה, ואף אנו נעשה זאת. בכתר ארם צובא, אנו מוצאים במסורה הקטנה בדרך כלל את הצורה ה"י,²⁹⁰ פרט לשלושה מקומות שבהם מציאנו י"ה.²⁹¹ גם בתנ"ך כתב יד לנינגרד (B19a), שנכתב במצרים בשנת 1008 כשמונים שנה לאחר כתיבת הכתר, מציאנו במסורה קטנה את שתי הצורות: י"ה,²⁹² ה"י.²⁹³ גם במסורה הבלית נמצא הציון: י"ה.²⁹⁴

בכתבי יד מאוחרים מהמאה השלוש עשרה נמצא בכל המקומות את הציון ט"ו.²⁹⁵ גם במסורה שנדפסה על ידי גינצבורג על פי כתבי יד שונים מציאנו את הציון ט"ו,²⁹⁶ אבל באותם מקרים בתנ"ך לנינגרד ובכתר הציון הוא בהתאם: י"ה או ה"י.²⁹⁷ נראה אפוא כי הציון המקורי היה י"ה, והוא שונה מאוחר יותר לה"י, ולאחר מכן לט"ו.

נעבור עתה לבדיקה של כמה כתבי יד מספרות חז"ל, תחום שלא נבדק אצל נסטלה. בתורת כהנים כ"י וטיקן (אססמאני 66), שהוא כתב יד מהמאה התשיעית או העשירית²⁹⁸ ומנוקד ניקוד בבלי, מציאנו: י"ה.²⁹⁹

290 השתמשתי במקראות גדולות הכתר, מהד' מ' כהן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, ירושלים, תשנ"ב. בכל המקומות שנמצא בלנינגרד י"ה או ה"י (ציונו בהערות לקמן) נמצא בכתר ה"י. בנוסף לכך נמצא כן בכתר גם: שופטים ד, ו; ח, יז; יז, ח.

291 אלו הם: מלכים א, כב, טו; דברי הימים א יז, א; דברי הימים ב כג, ט. זאת על פי תכנת הכתר באדיבותו של פרופ' מ' כהן.

292 בדקתי את בראשית, יהושע ושופטים. בראשית יט, כט (פעמיים); יהושע י, כ; יב, ז.

293 בראשית כא, יד; כג, ט; ל, כו; לט, כג; מא, נו. יהושע יא, כג; ו, כד; לג. בשופטים לא מציאתי.

294 ראה לדוגמה, י' עופר, המסורה הבלית לתורה עקרונותיה ודרכיה, ירושלים, תשס"א, עמ' 365 ("אתך י"ה באורייתא"), עמ' 443 והערה 76 שם.

295 כתבי היד רבים מאוד, בדקתי באופן מדרגמי מעט כתבי יד אשכנזיים ומעט ספרדיים, ואני מוותר כאן על הרישום אליהם.

296 ראה: כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי יד שונים וכו', לונדון, תר"מ, ח"א, אות א, עמ' 73, מס' 640 (לא נמצא במסורה שהדפיס י"ה בן חיים בסוף מקראות גדולות, ויניציאה, רפ"ה).

297 כגון במסורה גינצבורג, ח"א, אות ב, עמ' 170 מס' 118: "ט"ו מלא" (וכן הוא במסורה שנדפסה בסוף מקראות גדולות), בשמואל א ד, יג; בכתר: "ה"י מל". בכ"י לנינגרד קשה לקרוא את הכתוב כאן. גינצבורג אות ב, עמ' 187, מס' 370: ט"ו (חסר במסורה של מקראות גדולות). ביהושע יב, ז בלנינגרד: י"ה, בכתר: ה"י.

298 ראה מבואו של א"א פינקלשטיין, למהדורה הפקסמילית, ניו יורק, תשי"ז, עמ' א.

299 אני מציין לפי המהדורה הפקסמילית: עמ' לו (הילכתא יה), עמ' נו (פרש יה). וכך הנוסח גם לפי שני כתבי יד נוספים, ראה: ספרא דבי רב ע"פ כת"י רומי, עם שינויי נוסחאות, מהד' א"א פינקלשטיין, ניו יורק, תשמ"ג, כרך ג, עמ' 166), עמ' שמד (ציון פנימי: י"ה), שסח (ציון פנימי: י"ה, וגם בסיכום בראש הפרק הבא), שצב (וגם בסיכום בעמ' שצג), עמ' ת, תיג, תטו, תיח, תכג, תכט.

3. ממצאים בכתבי יד של דברי חז"ל

מאוחר להם הוא כתב יד קאופמן של המשנה. יש סבורים שנכתב לפני שנת 1073,³⁰⁰ ויש סבורים שנכתב במחצית הראשונה של המאה הי"ב או באמצעה.³⁰¹ מקום כתיבתו לא נתברר.³⁰² ברוב המקרים אנו מוצאים בו את הציון למשניות בצורה: י"ה,³⁰³ ורק לעתים רחוקות מצינו בו: ט"ו,³⁰⁴ ואפשר שיש כאן תיקון מאוחר.³⁰⁵ גם ביחס למספר הפרק, הסימן הוא י"ה.³⁰⁶

בכתב יד פרמא (די רוסי 138) של המשנה, שנכתב בדרום איטליה, סביב שנת 1073,³⁰⁷ מצינו רק מקום אחד שמספרה של משנה הוא י"ה.³⁰⁸ בכל שאר המקרים, בין במספר

300 ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 123. והוא חולק שם על דעתו של מ' בית אריה המוזכרת בהערה הבאה.

301 זו דעתו של מ' בית אריה, קובץ מאמרים בלשון חז"ל (הביא לדפוס: מ' בר אשר), ב, ירושלים, תש"ס, עמ' 92.

302 ראה: רוזנטל (לעיל הערה 300), עמ' 124-125, שדן בדבר ולא בא לכלל הכרעה.

303 מעשר שני פ"ה, חלה פ"ד, ערלה פ"ב (שם נראה כאילו האריכו את האות י והפכה לאות ו. עוד יש להעיר כי במשנה זרעים, עם שינויי נוסחאות וכו' מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשל"ב, לא ציינו לדרך הסימון י"ה, הנמצא בכתב יד קאופמן בשלושת המקומות הללו), שבת פ"א, עירובין פ"י, תענית פ"ב, מגילה פ"א, יבמות פ"ד, נדרים פ"ג, פ"ו, סוטה פ"ט, קידושין פ"ג, פ"ד, ב"ק פ"ג, פ"ט, ב"מ פ"ט, ב"ב פ"ט, סנהדרין פ"ד, מכות פ"א, פ"ג, עדויות פ"א, ע"ז פ"ג, (בכותרת של פרק ה נרשם מניין המשניות של הפרק: יה, אבל יש שם רק יד משניות, אם כי נראה שיש שם באמצע המשנה רווח של מספר, ואפשר שהוא גורד), אבות פ"ג, פ"ד, כלים פ"ז, פכ"ד, פכ"ז, אהלות פ"ט, נגעים פ"ד (וכן בסיכום בראש הפרק הבא), פרה פ"ט (במשניות שלפנינו יש כאן שינוי בפרקים, ואין זה קשור לענייננו), טהרות רפ"ה בסיכום (בסוף הפרק הקודם חל שיבוש בציון שתי המשניות האחרונות), נדה פ"ו.

304 אבות פ"ה, חולין פ"ב, וכן גם בכותרת של פ"ג, בכורות פ"ה, ידיים פ"ד. יש להוסיף את מסכת עריות (לאחר קידושין) שגם בה צוינה משנה במספר: טו.

305 בשבת נרשם פעמיים: פרק יד, ואפשר שבמקום השני היה רשום: יה, ונגרדה האות ה והפכה לד', אבל קשה לאשר זאת בצילום. כך גם אירע ביבמות, אלא ששם בכתב מאוחר נמחק הציון: יד, ונרשם במקומו: טו. באבות פ"ב לאחר המשנה המצויינת בציון: יד, נמצאת משנה שציונה: ט. לכאורה היה כתוב: טו, והאות ו' נמחקה. בפרק שישי של תמורה רשומות המשניות האחרונות כך: י', י"א, י"ב, ג, ד, ה. האם יש כאן מחיקה מכוונת של האות י', כדי להמנע מלהגיע לצורה י"ה? קשה להבחין בצילום במחיקות. בדומה לכך נמצא גם ביחס למספר הסידורי של פרקים. במסכת כלים, לאחר פר' יג, נמצא: פר' י, פר' י, פר' י. כל גם במסכת אהלות, לאחר פר' יד נמצא: פר' י. האם לפנינו מחיקות מכוונות כדי להמנע ממספר הפרק י"ה?

306 מסכת נזיקין (כלומר: ב"ק ב"מ ב"ב) כוללת שלושים פרקים, והפרק השישי במסכת ב"מ צויין: פרק יה. וראה סוף הערה קודמת.

307 ראה: רוזנטל (לעיל הערה 300) עמ' 131-132.

308 מעשר שני פ"ה. (גם כאן לא העירו במשנה זרעים, עם שינויי נוסחאות וכו' (לעיל הערה 303) על הציון: י"ה למשנה זו, כפי שלא העירו על נוסח כ"י קאופמן). לדעת רוזנטל (לעיל הערה 300), עמ' 107-112, וחזר על כך גם בעמ' 123, כ"י פרמא מושפע לפחות במקום אחד מכ"י קאופמן. האם לפנינו מקרה נוסף של השפעה? שהרי בכל שאר המקרים סופרו של כ"י פרמא כתב: ט"ו.

הסידורי של המשנה ובין במספר הפרק הציון הוא ט"ו. בכתב יד קמברידג' (לו) של המשנה, נמצא רק את הציון ט"ו.

בידינו כיום מהדורה מדעית של מסכת אבות, ואנו למדים ממנה כי בחלק³⁰⁹ מכתבי היד מהגניזה נמצא הציון י"ה, או ה"י.³¹⁰ המעיין באתר האינטרנט: אוצר כתבי יד תלמודיים, יוכל למצוא שבמסכתות נוספות, ולא רק במסכת אבות, יש כתבי יד שבהם נמצא הציון י"ה, ואיני מאריך בזה.

בכתבי היד של התוספתא: בכ"י ערפורט, שהוא כתב יד אשכנזי מהמאה הי"ב, וכן בכ"י וינה, שהוא כ"י ספרדי מהמאה הי"ד, וכן בכ"י לונדון שהוא כתב יד ספרדי מהמאה ה"ט, ו³¹¹ נמצא במסכת שבת את הציון: פרק ט"ו (או: פט"ו).

במכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין-מלמד, מצאנו בעמ' 12: "בין אור ארבעה עשר לאור י"ה". הציון ט"ו לא נמצא.

בויקרא רבה ר"פ טו, מהד' מרגליות עמ' שיח, מביא בחילופי נוסחאות כי בכ"י נ הנוסח הוא: פרשה י"ה.³¹²

אמנם יש להרהר אחר ממצאים אלה. לאמור, הואיל ומדובר בהעתקות, ניתן לומר כי אין כאן הוכחה מוחלטת שכך כתבו בזמנו של המעתיק. אפשר שהמעתיק היה דייקן, ושימר את הנוסח שעמד לפניו, אף שבמקומו כתבו באופן אחר. לפיכך חשובות הבדיקות שאביא להלן.

4. כתובות על מצבות

כאמור, נסתלה ציין גם לכתובות על מצבות כמצויין לעיל. כיום יש מידע שלא היה בימיו, לפי שנחשפו ונרשמו הרבה יותר מצבות מבזמנו. נערוך אפוא בדיקה בתחום זה על יסוד החומר הנמצא בידנו.

בצוהר, הנמצאת בדרום ים המלח, נמצאו כעשרים מצבות קדומות. באחת מהן, התאריך הכתוב בה אינו שלם, אבל המהדיר השלים את הכתוב בה, וכך עולה שהיא נכתבה בשנת שלוש מאות ועשרים שנה לחורבן הבית. גם אם ההשלמה אינה ודאית, הרי שמצבה זו היא אחת מאותה קבוצה של מצבות קדומות, ועל כן השגיאה בתאריך יכולה להיות רק של מספר שנים מועט. כלומר, אנו מדברים על כתובת מראשית האלף החמישי (סביב שנת

309 מבין 70 קטעים נמצא כן רק ב-3 קטעים, וברור שזה חלק קטן ביותר. נכון הדבר שאין בידנו קטעים שלמים, ולכן היחס אינו מדויק, אבל בכל זאת יש בו כדי ללמד שהשימוש בצורות אלו הוא נדיר יחסית.

310 ראה: ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים, תשס"ד, עמ' 104 ח"נ לשורה 101, עמ' 105 ח"נ לשורה 105, עמ' 131 ח"נ לשורה 82, עמ' 165 ח"נ לשורה 85, עמ' 198 ח"נ לשורה 99, עמ' 201 ח"נ לשורה 117.

311 על שני כתבי היד הראשונים ראה בהקדמה של ר"ש ליברמן, לתוספתא זרעים, ניו יורק, תשט"ו. על כ"י לונדון - בהקדמתו לתוספתא מועד, ניו יורק, תשכ"ב.

312 לא נתברר במבואו מהו כ"י נ. מכל מקום, בשרידי ויקרא רבה שהוא הדפוס כנספה למהדורתו בכרך מיוחד, עמ' 47, נמצא נוסח זה על פי כ"י גניזה (ראה עמ' 45), ואולי לכתב יד זה היתה כוונתו. יש לציין, כי בשני כתבי היד העתיקים שעליהם מבוססת מהדורתו, אין מספור לפרשיות.

386 (לספירה). במצבה זו נכתב על פטירת אשה: "דמיתת טו יומין ביר[ח] שבט" וכו'.³¹³ דומה שבשלב זה לפנינו העדות הקדומה ביותר³¹⁴ לכתיבה בצורה של: ט"ו. נסטלה עצמו ציין, כאמור לעיל, לתאריך המופיע על שתי מצבות מוורמס.³¹⁵ האחת: "תתקג לפרט טו בטבת" היא שנת 1143. השנייה: "ב כסליו רטו"ל" (=רטו לפרט), לאמור שנת 1454.

ואכן, במצבות שונות מאירופה אנו מוצאים את הציון ט"ו, וטרם מצאתי בהן את הציון י"ה, או ה"י. כך בוירצבורג במצבה משנת 1251 או 1252 מצאנו ט"ו,³¹⁶ ואין צורך לומר שכך נמצא במצבות המאוחרות לה,³¹⁷ במצבה משטרסבורג משנת 1303,³¹⁸ מטולידו משנת 1342,³¹⁹ מפרנקפורט על נהר מיין משנת 1354,³²⁰ בשתי מצבות משפייר משנת 1365,³²¹ במצבה מרוטנבורג משנת 1379.³²²

גם בקולופונים של כתבי יד רבים הנמצאים בספריות בצרפת ובישראל, שיש בהם ציוני תאריך, מצאנו רק את הציון ט"ו. לראשונה הוא נמצא בכתב יד משנת קב (1342).³²³ ברור שזו בדיקה חלקית בלבד, ויש לבדוק כתבי יד נוספים הנמצאים באוספים אחרים,

313 י' נוה, 'מצבות צוער', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 487, מצבה ה, שורה 3.

314 י' שטרן במאמרו 'מצבות חדשות מצוער (אוסף מוסיף)', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 185, הגיע למסקנה: "ראוי להכיר בעובדה שמניין השנים מוטעה במספר גדול של מצבות מצוער... ימי השבוע וימי החודש עלולים להיות גם כן מוטעים לעתים". י' נוה, 'עוד על מצבות צוער', תרביץ, שס, עמ' 585, נוטה להסכים עם שטרן. עוד חוקרים דנו בתאריכים הללו, ובהתאמה בינם לבין התאריך כיום, ובהתאמה עם הישועי שנת השמיטה, אבל כל הדיונים הללו אינם מוציאים את המצבות מקדמותן.

315 ל' לוינזון, נפשות הצדיקים, פפא"מ, 1855 (הספר נכתב בגרמנית), עמ' 28 מצבה 7, עמ' 50 מצבה 29.

316 רשמתי כאן סימן גרשיים כדי שהקורא לא יטעה, אבל אין הכוונה שאכן יש בכיתוב המקורי סימן גרשיים, וכן הוא גם בהמשך המקורות. לענייננו חשוב לנו עצם השימוש בצורה ט"ו ללא קשר עם הסימן גרשיים.

317 K. Muller, S. Schwarzfuchs und A. (Rami) Reiner, *Die Grabestein vom j. judischen Friedhof in Wurzburg dem Schwarzen Tod (1147-1346)*, Wurzburg, 2011. ראה כך שני

עמ' 224 מצבה 131, עמ' 244 מצבה 144, עמ' 245 מצבה 145, 146/246, 147/248, 149/252, ועוד.

318 G. Nahon, *Inscriptions hebraïques et juives de France medievale*, [Paris], 1986. ראה שם עמ' 202 מצבה 156.

319 י' אלמנצי, אבני זכרון, פראג, תר"א, עמ' 29 מצבה כג. ובעמ' 44 מצבה מב משנת 1349.

320 רמ"ה הורוויץ, אבני זכרון, פרנקפורט על נהר מיין, תרס"א, עמ' 1 מצבה 8, עמ' 2 מצבה 22 משנת 1370, ועוד.

321 A. Kober, 'Jewish Monuments of the Middle Ages in Germany', *PAAJR*, 14 (1944) pp. 197-198.

322 T. Kwasman, 'Die Mittelalterlichen judischen Grabestein in Rothenburg ob der Tauber', H. Merz (ed.), *Zur Geschichte der Mittelalterlichen judischen Gemeinde in Rothenburg ob der Tauber*, Rothenburg ob der Tauber, 1993, p. 139.

323 ק' סיראט, מ' בית אריה, אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים, ירושלים-פאריס, תשל"ב. כך 2 מס' 49 (בט"ו בו שנת מאה ושתים. נכתב כנראה בספרד?), כך 1 מס' 50 (טו ימים לחדש שבט שנת קלה [1378]. איטליה), שם מס' 98 (שנת ר [1440] ירושלים), ועוד.

שחלקם אף קדומים מאלו שהזכרנו. על כל פנים בכתב יד אחד מהנמצא במקומות אחרים כתוב ט"ו.³²⁴

5. מכתבי סוחרים

נבדוק עתה תחום נוסף שלא נבדק, והוא מכתבים של סוחרים. מתברר כי גם בהם נמצא הציון ט"ו, פרט למקרה אחד שאציין לבסוף.

במכתב³²⁵ מאת עלוץ בן ישועה מתוניסיה בשליש הראשון של המאה ה"א נמצא ט"ו.³²⁶ במכתבו של הסוחר ברהון בן יצחק ממהדייה (כיום בטוניס), משנת 1049, נמצא: "ט"ו דינ'".³²⁷ גם במכתבו של הסוחר שלמה בן משה מאותו אזור, משנת 1059-1060, מצאנו ט"ו,³²⁸ וכן במכתב משם משנת 1063.³²⁹ סוחר זה עבר אח"כ לסיציליה, ובמכתב ארוך משם כשנה לאחר מכן מצאנו ט"ו.³³⁰ במכתב מסוחר היושב בסיציליה בערך באותו זמן נמצא ט"ו.³³¹ במכתב מאלכסנדריה משנת 1030 מצאנו ט"ו.³³² כך גם במכתבו של סוחר אחר בשם ברהון היושב באלכסנדריה, משנת 1054 בקירוב,³³³ וכן במכתב של ישועה, סוחר מאלכסנדריה, משנת 1056 בקירוב,³³⁴ וכן במכתב משנת 1064.³³⁵ במכתב מטריפולי של לוב, משנת 1065 בקירוב, אנו מוצאים ט"ו.³³⁶ גם במכתב מפסטאט באמצע המאה ה"א נמצא ט"ו.³³⁷ כך גם במסמך של בית הדין שם משנת 1098.³³⁸ גם במכתב

324 ראה מ' בית אריה, 'צורה יוצאת דופן של ציון התאריך ליצירה בכתבי יד', תרכ"ז, מא (תשל"ב), עמ' 116, מציין לכתב יד אוקספורד שנרשם בו: בט"ו יום לחדש טבת שנת תתקמ"ה לאלף החמישי. אלא שלדעת בית אריה התאריך האמיתי שהיה כתוב בו הוא שנת תתמ"ה (1284). על כל פנים הוא קודם למה שראינו בפנים.

325 יש לציין כי במסמכים רשמיים כגון: גט, כתובה, שטרות למיניהם, ועוד, רשום התאריך וכן מספרים שונים באופן מלא ולא בקיצורים.

326 מ' בן ששון, יהודי סיציליה 825-1068, ירושלים, תשנ"א, תעודה 54, עמ' 219, שורה 5. יש לציין כי מכתבי הסוחרים כתובים ברובם בערבית יהודית. לאמור, האותיות נכתבו בעברית, אבל הלשון היא ערבית. המספרים נכתבו בדרך כלל אף הם באותיות עבריות ולפי ערכן המספרי, כגון: יא, יב, וכד'. כלומר, במספרים אין קשר לשפה הערבית. להבהרת הכתיבה אתיק כאן את הרשום בתעודה זו: "גיר ט"ו רטלא מבלג תמנהא בעד אן וזנת נצ' אלסלפה מן כרא ט"ו" וכו'. תרגום: פחות חמישה עשר ליטר. סכום מחירם לאחר ששילמתי מחצית דמי הקדימה עבור זכויות של חמישה עשר וכו'.

327 מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, כרך ג, ירושלים, תשנ"ז, תעודה 380, עמ' 291, שורות 15, 20.

328 יהודי סיציליה (לעיל הערה 326), תעודה 11, עמ' 59, בשוליים שורה 2.

329 יהודי סיציליה (לעיל הערה 326), תעודה 86, עמ' 397, שורה 17.

330 שם (לעיל הערה 326), תעודה 12, עמ' 69, שורה 64.

331 שם, תעודה 64, עמ' 269, שורה 19.

332 שם, תעודה 55, עמ' 227, שורה 25.

333 במלכות ישמעאל (לעיל הערה 327), תעודה 336, עמ' 102, שורה 11.

334 שם, תעודה 325, עמ' 69, שורה 5.

335 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 24, עמ' 125, שורה 21.

336 במלכות ישמעאל (לעיל הערה 327), תעודה 326, עמ' 72, שורה 17.

337 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 83, עמ' 378, שורה 5.

מירושלים משנת 1055, נמצא ט"ו.³³⁹ במכתב מעדן בשנים 1133-1140 אנו מוצאים: קט"ו.³⁴⁰

אבל במכתב שנשלח מצור לאלכסנדריה במחצית של המאה ה"א נמצא המספר י"ה.³⁴¹

6. סיכום

אם נסכם את הממצאים מכל המקומות שבהם יש לנו עדות על כתיבה ממש, ולא עדויות על יסוד העתקות, נקבל את התמונה הבאה.

הציון י"ה היה בשימוש בתקופה קדומה, כנראה לפחות בצפונה של ארץ ישראל. בדרום הארץ כתבו ככל הנראה ט"ו. גם בצפון הארץ התערער מעמדו של י"ה, ובסביבות שנת 1000 לספירה החלו לכתוב במקומו את הציון ה"י, אבל עדיין כתבו גם י"ה. סביב לשנת 1050 אנו מוצאים י"ה בצור. אבל בירושלים בשנת 1055 מצאנו ט"ו.

בכל שאר המקומות אנו מוצאים את הציון ט"ו. העדויות הן משנים שונות, ואני רושם בסוגריים את התאריך המוקדם של כל עדות במקומה. במקומות אלו נכללים מקומות מסויימים בגרמניה (1251), טולידו בספרד (1342), איטליה (1378), סיציליה (1064), אלכסנדריה שבמצרים (1030),³⁴² טוניס (1049), לוב (1065) ועדן (1133).

נמצא כי בתקופה שלפני הדפוס היו בשימוש שלושה ציונים שונים, אם כי יתכן שבמקום זה או אחר כתבו תמיד רק ציון אחד. אמנם לאחר המצאת הדפוס דומה שמצאנו באופן מוחלט בכל המקומות רק את הציון ט"ו.³⁴³

7. י"ה כראשי תיבות

למרות שהדפוס הוא שקבע באופן מוחלט את השימוש בציון ט"ו כערך מספרי, בכל זאת מצאנו שהציון י"ה נפוץ בספרי הדפוס. אכן הוא נפוץ לא כערך מספרי, אלא כראשי

338 ש"ד גויטיין ז"ל ומ"ע פרידמן, ספר הודו א, יוסף אללכדי סוחר הודו הגדול, ירושלים, תשס"ט, עמ' 9, שורה 9.

339 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 69, עמ' 300, שורה 19.

340 ש"ד גויטיין ז"ל ומ"ע פרידמן, ספר הודו ב, מצמון נגיד ארץ תימן וסחר הודו, ירושלים, תשע"א, עמ' 159, שורה 4.

341 יהודי סיציליה (לעיל הערה 328), תעודה 6, עמ' 25, שורה 9.

342 כדאי לציין כי בספר מדע לרמב"ם, כתב יד של הספר המוגה הנושא את חתימתו של הרמב"ם (על פיו נדפס ספר מדע מהר" פרנקל), במניין המצוות שבראשו, במצוות העשה מצאנו: "מצוה רי"ה". לא מצאנו כן במצוות אחרות (כגון במצוות עשה או לא תעשה ט"ו, קט"ו, וכדומה). על ערכו המיוחד של כתב היד הנקרא הספר המוגה, ראה משנה תורה לרמב"ם מדע ואהבה הספר המוגה, מהדורה פקסימילית, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ו, במבואו של רש"י הבליון. האם לפנינו עדות שכך כתב הרמב"ם עצמו בספרו, או שכך כתב רק המעתיק, קשה לדעת. בין כך ובין כך, לפנינו עדות בימי חייו של הרמב"ם על כך, שמעמדו של הציון י"ה עדיין לא נתערער לגמרי. שמא ניתן לומר שההקפדה העיקרית היא על י"ה בפני עצמו, ולא כשהוא נכתב בצירוף אותיות נוספות. ואכן מצאנו "שנת תתי"ה" בפתיה בערבית לאחד משירי הנגיד. ראה דיואן ר' שמואל הנגיד, מהר" ד' ירדן, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 134. אבל במהד' ששון, אוקספורד, תרצ"ד, עמ' קא, המספר נכתב: תתט"ו. וראה בהערה הבאה.

343 אבל אי אפשר לומר זאת בוודאות. הנה מצאנו בספר בעי חיי לר"ה בנבנשת על חו"מ, חלק א, שאלוניקי, תקמ"ח: דף קיה, ולא קטו כמקובל. וראה הערה קודמת.

תיבות ממש. כך אנו מוצאים כי י"ה משמעותו: יום הכפורים,³⁴⁴ או: ירום הודו,³⁴⁵ והמחברים והמדפיסים משתמשים בו ללא כל חשש.³⁴⁶ דומה שכאשר הסימן י"ה מסמן ערך מספרי יש חשש כי יאמרו אותו כמלה אחת,³⁴⁷ ואם כן יש בזה משום חשש של הוצאת שם שמים לבטלה.³⁴⁸ ברם כאשר הסימן הזה הוא ראשי תיבות שאינם מציינים מספר, נראה שחשש זה אינו קיים. לאמור, במקרה זה לא יהגו את הסימן כמלה אחת, אלא יאמרו ממש: יום הכפורים וכד'.

אלא שתשובה זו אינה מניחה כל כך את הדעת. דומה שמספרים הנכתבים בצורה של: קי"ה, רי"ה, וכד', יש חשש מאוד רחוק שהציבור יהגה אותם כמלה אחת ששם שמים נמצא בה. אם כן, מדוע לא מצאנו צורות כתיבה מעין אלו, אלא רק מצאנו את הצורות המחליפות אותן: קט"ו, רט"ו, וכד'. אמנם אפשר לומר שהכתיבה בצורה זו נוצרה רק אגב הצורה היסודית י"ה, ואין לה הצדקה בפני עצמה.

לכאורה היה נראה שיש להשיב באופן אחר. לאמור, במקום שיש סימן של גרשיים על שתי האותיות, לאמור הן נכתבות בצורה של י"ה, אין חשש לטעות. אבל כאשר הן נכתבות כמספר, אזי צורת כתיבתן, בדרך כלל, היא ללא גרשיים, ולכן הן יכולות להתפרש כשם ה'. אלא שגם הבחנה זו אינה קבועה. זאת משום שלא נמצא כיום כתיבה של י"ה במשמעות של מספר, למרות שיש סימן גרשיים על המלה.³⁴⁹

8. המספר ט"ז

לעיל כתבנו כי בדפוסים הראשונים נכתב סימן י"ו. בדפוסים מאוחרים הוחלף ציון זה, ובמקומו נכתב סימן ט"ז. ואכן הציון ט"ז שבא במקום הציון י"ו, הוא ציון מאוחר

344 ארשום רק מספר דוגמאות. כריתות יד ע"א: והכי קתני אם היתה שבת והוציאו חייב אף משו' שבת וי"ה, כך הנוסח בדפ' ויניציאה, רפ"ב, וכן הוא גם בדפוס וילנא. ברכות יד ע"א (בדפ' ויניציאה נדפס בעמוד ב), בתוספות ד"ה ימים: וגם מדלא קאמר לגמור ברה"י ובי"ה. וכן הוא גם בדפ' וילנא. חולין קא ע"א תוס' ד"ה איסור כולל: דשמעין ליה לר' שמעון גבי האוכל נבלה בי"ה. וכ"ה גם בדפוס שונצינו רמ"ט, וגם בדפוס וילנא. שם ע"ב תוס' ד"ה הזיד: הזיד בשבת ושגג בי"ה... חמיר ליה י"ה. כך הוא בשונצינו ובויניציאה, אבל בוילנא: יוה"כ. יש עוד דוגמאות רבות בספרים נוספים, ודי לנו בדוגמאות אלו.

345 לעתים ניתן לפותרו גם: יברכו (ישמרו) ה', אבל במובן זה מקובל יותר לכתוב: הי"ו (ה' יברכו וישמרו), ובדומה לכך.

346 שו"ת מהר"ם חלאה סי' יא; אבקת רוכל סי' יג, יח, לו, ועוד; שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' קמד; שו"ת תורת משה (ר' משה שבתאי, ירושלים, תשס"ד), חו"מ סי' כב, ועוד. מאוחר יותר כתבו: יר"ה, אולי מפני שלא רצו לכתוב: י"ה.

347 כדוגמה לכך נציין את הסימן המחליף: ט"ו. כאשר הוא מופיע במשפט: טו בשבט, הרי הוא נהגה כמלה אחת: טו בשבט. ויש עוד דוגמאות כמו: ל"ג בעומר, ועוד.

348 אם נניח שהחשש הוא עצם הכתיבה של שם שמים לבטלה, אזי ברור שהסבר זה אין לו מקום.

349 יש לזכור שהסימן גרשיים אינו מציין דווקא ראשי תיבות, ראה לדוגמה עמודים, הגהות, עמ' 74 הערה 153. כמו כן מצוי מאוד שימוש בגרשיים לציון מליצות הלכות מהמקרא ומספרות חז"ל (ראה לדוגמה לעיל הערה 72, לעיל פרק שני, עמ' 25 הערה 49, פרק שלישי, עמ' 70 הערה 39, ועוד. וכן עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 287 הערה 183, ועוד).

מאוד.³⁵⁰ לאמור, לא רק שהציון י"ו נמצא בספרי הדפוס הראשונים אלא נמצאהו גם בדפוסים מאוחרים הרבה יותר,³⁵¹ וגם בדפוסים בזמן הזה. קשה מאוד לדעת מתי והיכן החלו להשתמש בציון ט"ז. התייחסות מאוד מאוחרת היא בדברי רמ"צ לנדא שהבאנוהו לעיל, שכתב מה טעם אין לכתוב ט"ז,³⁵² ואני חוזר ומביא דבריו בנושא זה כאן: "ומה שצינו ט"ז במקום י"ו נראה משום דהוא לשון צווחה, וע"כ הפכוהו לטובה)". אנו רואים שאת ההסבר לציון ט"ז, הוא רשם בסוגריים, כנראה מפני שההסבר אינו נראה לו כל כך. ואכן לשון צווחה הוא: וי, ולא כדבריו: יו, ועל כן ההסבר אינו נראה. לא מצאתי מקורות נוספים המתייחסים לאיסור הכתיבה של י"ו, וממילא מובן שגם לא מצאתי הסבר אחר לאיסור זה. דומה בעיני שהנמנעים מלכתוב י"ו סבורים שגם כאן ההסבר הוא אותו הסבר שראינו ביחס לציון י"ה. לאמור, הציון י"ו מתפרש כשמו של ה',³⁵³ ולכן יש להמנע מלכתוב אותו.

9. עוד שינויים בכתיבה מפני שם שמים

יש לדעת שהחשש מפני כתיבת הצירוף י"ה בפני עצמו, גרם לציכור להימנע מכתיבה שיש בה צירוף זה גם כחלק ממילה. כך כתב ר' יוסף יוזפא האן:³⁵⁴

גם יש נזהרין שלא לכתוב כלל אותיות השם בהצירוף, הן בתחלת השם³⁵⁵ או באמצע או בסוף השם, הן יודי"ם או ההי"ם כגון יהודא או יהושע, וכן בסוף השמות אלי' ישעי' וכיוצא, כותבין א' במקום ה' או אין גומרין השם כלל. וכן בשמותיהם, כגון יהניש רק יאהנש, או יהנש³⁵⁶ או יאנש וכיוצא. ואגב זה אמרתי

יש שהעירו כי ידיעה זו נעלמה מעיני אחרים, ולכן הגיהו הגהות שאין להם מקום. כך לדוגמה בדברי רש"י שמות טז, לה: "שהרי בט"ז באיר ירד להם המן תחילה, ובט"ז בניסן פסק", העירו רבים שצ"ל פעמיים: בט"ז, ועל כך כתב ר' יעקב לייב לוי, חומש באר יעקב, ירושלים, תשס"ו: "וההנחה שטעות יש כאן וצ"ל בט"ז באיר ובט"ז בניסן והתחלף ו"ו בזי"ן (שהוא טעות מצויה) היא טעות, משום שהדפוס"ר השתמשו בראשי התיבות י"ו ולא ט"ז". והוא מסביר את כוונת רש"י ללא הגהה. ויש עוד דוגמאות כגון זו.

אציין כאן רק לדוגמה בלבד את מכתבו של ר"מ סופר שנתפרסם בחוט המשולש החדש לר' שלמה סופר, תל אביב, תשל"ג, עמ' קכא: "והנה בני בן י"ו שנה" וכו'.

ראה לעיל ליד הערה 286.

בדרכי משה, או"ח, סי' תעג, אות יח, כתוב: "כשמגיע לדם ואש ותימרות עשן יזרוק באצבעו לחוץ וכן כשאומר דצ"ן עדי"ש באח"ב בפרט ובכלל סך הכל שש עשרה פעמים... ונראה שרומזים כאן שחרבו של הקדוש ברוך הוא נקרא יוה"ך". והובאו הדברים גם במגן אברהם סי' תעג סקכ"ט. האחרונים הסבירו שהכוונה היא: י"ו הך, כלומר ההכאה היא בשם י"ו. ובמשנה ברורה סקע"ה כתוב: "ט"ז פעמים - כנגד אותיות י"ו משמו של הקדוש ברוך הוא שהכה את פרעה". אגב, אנו רואים שהוא מעתיק מהשלחן ערוך את הציון: ט"ז, אבל במהדורות של השולחן ערוך הנדפסות אף בימינו כתוב: י"ו פעמים.

יוסף אומץ, פרנקפורט על נהר מיין, תרפ"ח, עמ' 279.

"השם" כאן ובהמשך דבריו אין כוונתו לשם שמים כמו בתחילת דבריו, אלא למלה.

ברור שיש כאן טעות, שהרי עדיין נמצא כאן הצירוף של שם ה', ואולי צ"ל: יהנש, או תיקון אחר.

להודיע ששם זה של יהונש שהוא יום חגם שלהם הנקרא יהנש טאג,³⁵⁷ ולכן הענבים הקטנים האדומים שנגמר גדוליהם קרוב ליום חגם הנ"ל [המכונים] יהנש טרויבן,³⁵⁸ המדקדקים נהגו לכנותן תמוז טרויבן, כדי שלא לזכור השם בהצירוף.

יש בדבריו כמה עניינים. האחד, צירוף של י"ה בכל מקום אינו אפשרי, ולכן יש לשנות ובמקום אות ה לכתוב אות א, כגון: יאודה, יאושע. השני, במקום השינוי הזה ניתן לקצר את השם וכתוב: אלי', במקום אליהו וכדומה.³⁵⁹ השלישי, מנהג זה קיים גם בשמות שאינם יהודיים.

אגב אורחא למדנו מדבריו על מנהג נוסף. הוא עצמו (או המעתיק) כתב: "כגון יהודא", והיה עליו לכתוב יהודה, כמו שכתב בהמשך יהושע. אלא שבכתבת השם יהודה יש חשש שהכותב יטעה וישמיט את האות ד, ואז נקבל את שם הויה, וספק אם מותר למוחקן. לכן היו שנהגו לכתוב: יהודא.³⁶⁰ אלו שהחזיקו בשני המנהגים כתבו: יודא.³⁶¹

דומה שלפי דברי ר' יוסף המחמירים נהגו כן, מפני שהצירוף י"ה בשמות בני אדם יכול להתפרש כמכוון לשם שמים, ואכן דנו בכך הפוסקים.³⁶² אלא שנוהג זה גרם לכך, שיש שראו לנכון לשנות בכל מלה שיש בה צירוף זה, ללא קשר עם שם שמים. כך לדוגמה במקום לכתוב: לחמניה, מעשיה, יכתבו: לחמני' (או: לחמניא), מעשי' (או: מעשיא), ועוד כיוצא באלו. דומה שיש כאן נוהג מוטעה.³⁶³

החשש מכתבת שם י"ה הביא להנהגות נוספות. כך לדוגמה יש כאלה שכותבים במקום הצירוף י"ה את הצירוף ק"ה,³⁶⁴ ולכן הם יכתבו הללויה ולא הללויה, ועוד כיוצא באלו,

357 טאג=יום.

358 טרויבן=ענבים.

359 אבל ניתן לשנות על פי הדרך הקודמת ולכתוב: אליאו, ואכן היו שכתבו בצורה זו.

360 כתב ר' חיים בנבנשתי בשיירי כנסת הגדולה, יו"ד, סי' רסה, הגה"ט אות ז: "ובצוואת ר' יאודה החסיד [ספר חסידים, מהד' ר"ד מרגליות, ירושלים, תשס"ז, עמ' כה, אות נא] ראיתי לא יקרא איש מזרעו יאודה ולא שמואל, ולא ידענא מאי קאמר, ואם נאמר שלא יקרא שם יודה בהפלת האל"ף". הרי לך שהרב כתב יאודה כמנהג הספרדים, ולא כתב יהודה. אבל עד כדי כך הוא דבק בנהג זה, שהוא סבור שכן כתב גם ר"י חסיד, שהרי הוא כתב עליו שאפשר כוונתו שאין לומר "יודה בהפלת האל"ף", והרי היה צריך לומר בהפלת הה"א, ואולי לא דווקא, אלא שכתב כן לפי נוהגו.

361 עי' שו"ת מהר"י מינץ עם ביאור מהר"פ (הוא ר' יוחנן פרעשיל), מונקאטש, תרנ"ה, בפתיחה, שכתב כי מהר"י מינץ חתם תדיר את שמו: יודא, ולדעת המהדיר הוא העדיף צורה זו ולא את הצורה יהודא, משום שבזו האחרונה יש שלוש אותיות משם ה'.

362 ראה י' פיינהנדלר, גנזי הקודש, פרק ז, סעיף כה, עמ' צו.

363 בספר גנזי הקודש הנוצר בהערה קודמת לא התייחס לכך. אבל ר' שלמה אבינר, שאילת שלמה, בית אל, תשס"א, חלק א, סי' רצא, התייחס לכך כשנשאל אם צריך לכתוב מאפי' או מאפי-ה [נך כתוב (שני יודים סמוכים זה לזה) בספר, וראה לקמן בסוף הפרק את שכתב הוא עצמו בעניין זה, וזו מדת חסידות]. הוא ציין למאמרו של ר' עדין שטיינזלץ, 'אותיות השם', קול תורה, מא (כד) (תשרי, תשל"ו), עמ' ה-י, ולדעתם אין מקום לכך, ואדרבה יכולה לצאת תקלה בכך, כיון שאולי מתכוונים לקצר את שם י"ה הנכתב בסוף המלה, ולפעמים יכתבו כן וישליכוהו לאשפה, ונמצא שם שמים מתחלל.

364 ראה גם בנספח, עמ' 479 והערה 11.

וינהגו כן גם בשמות של בני אדם.³⁶⁵ שינוי זה הוא מהותי יותר, משום שהוא גורם לשינוי בהגייה של שם שמים. הואיל ואנו עוסקים רק בכתיבה לא אעסוק בנושא זה, ורק אומר שהשאלה של שינוי ההגייה של שמים, כגון שיש מהדרים לומר: קל או אלקים וכדומה, עלתה על שולחנם של הפוסקים. יש שאמרו שיש בזה בזיון שם שמים, ויש שחלקו עליהם, ומידי ספק לא יצאנו.³⁶⁶

לסיום, אביא כאן עוד מנהג הקשור לכתיבה שיש בה שם שמים, אם כי בצירוף אחר, שלא עסקנו בו עד הנה:³⁶⁷

הרצ"ה [הרב צבי יהודה הכהן קוק] נהג לכתוב צביהודה ביו"ד אחת, ולא בשני יודי"ם אחת ליד השניה, כיון שצורה זו משמשת לשם השם. לימים נהנה הרצ"ה להיווכח, שגם ראש ישיבת וולוז'ין, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין - הנצי"ב, היה נוהג כך.

365 זה נושא בפני עצמו שיש להאריך בו. כאן אציין למקור אחד והוא כתב יד של חיבור סדר ברכות, שנכתב כנראה בדרום איטליה במאה השלוש עשרה, ושם נכתב אליקו במקום אליהו. ראה A. I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia, 1930, עמ' 77, 94. אמנם לפנינו העתקה של כתב היד שנעשתה בידי שכטר, ולקמן בנספח, עמ' 478, כתבתי שאין לסמוך על העתקתו בענייני שם שמים. אבל במקרה זה, מתח שכטר קו מתחת למלה אליקו (ראיתי את כתב היד עצמו, אבל בנדפס אין מצוינות עובדה זו) כדי להדגיש כי כך נמצא בכתב היד המקורי.

366 ראה ר' יוסף משאש, תבואות שמ"ש, ירושלים, תש"מ, יו"ד, סי' עג-עז, הילופי תשובות בינו לבין ר' משה מלכא בעניין זה. ויש עוד שכתבו בזה.

367 ה' וולברשטין, משמיע ישועה, מרכז שפירא, תש"ע, עמ' 454; ר' שלמה אבינר, בחוברת המתפרסמת על ידי ישיבת עטרת ירושלים, הנקראת עיטורי ירושלים, 76 (טבת, תשע"ג), עמ' 4. אציין כי לא ברור מאיזה זמן החלו שני יודים לסמן שם ה', והדבר דורש בירור מיוחד, ראה לפי שעה, עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 612, הערה 6. אמנם הואיל וסימן זה כבר נתקבל, ראה לנכון רצ"ה קוק לנהוג כך. ראה גם שלחן ערוך, יו"ד סי' רעו ס"י, ובאחרונים.